

DERLEME YÖNTEMİ İLE ÖLÇÜNLÜ DİLE KAZANDIRILAN KELİMELER ÜZERİNE

Mesut TEPESU*

Öz

Bu çalışmanın amacı; “derleme” yöntemi ile ölçünlü dile kazandırılmış, kullanım sıklığı çok olan kelimelerin çeşitli özelliklerini ortaya koymaktır. Bu özellikler; derleme yöntemi ile ölçünlü dile kazandırılan kelimelerin hangi kelimelere karşılık kullanıldığı, kullanılan yapım eklerinin özellikleri ve Derleme Sözlüğü’ndeki anlamı ile ölçünlü dilde kazandığı anlam arasındaki ilişkidir.

Derleme yöntemi ile ölçünlü dile çok sayıda kelime kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu kelimelerden bazıları kullanım olarak dilde yaygınlaşırken bazıları ise kullanımdan düşmüştür. Bu çalışmada kullanım sıklığı çok olan bazı kelimeleri saptamak için 1981-2019 yılları arasında üniversite sınavlarında çıkmış Türkçe soruları taranmış ve derleme yoluyla dile kazandırılmış kelimeler belirlenmeye çalışılmıştır. Kelimeler tespit edildikten sonra bu kelimelerin Anadolu ağzlarında hangi anlamda kullanıldığını belirlemek için “Derleme Sözlüğü”ne başvurulmuş ve “Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu” sözlüğünde hangi kelimelere karşılık kullanıldıkları tespit edilmiştir. Görülen anlam farklılıklarını daha iyi tespit etmek için bu kelimeler “Tarama Sözlüğü”nde yer alan kelimelerle de karşılaştırılmıştır. Çalışmanın neticesinde ortaya çıkan sonuçlar irdelendikten sonra bahse konu olan kelimeler bir tablo ile gösterilmiştir.

Anahtar kelimeler: Türk Dili, Derleme Yöntemi, Ölçünlü Dil, Türetilen Kelimeler, Anlam Bilgisi.

About The Words Made To Standard Language By The Compilation Method

Abstract

This study aims to reveal the features of frequently used words introduced to the standard language via compilation method. These features above are the counterparts of the words which are introduced to the standard language,

Geliş Tarihi: 30 Kasım 2020 - Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021.

Atıf Bilgisi: Mesut Tepesu, “Derleme Yöntemi İle Ölçünlü Dile Kazandırılan Kelimeler Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 127, Sayı: 251, İstanbul 2021, s. 449-460.

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, mtepesu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5884-1548.

characteristics of the derivational prefixes and the relationship between the meaning in “Derleme Sözlüğü” and the meaning obtained in standard language.

A large number of words have been introduced to the standard language via compilation method. Some of these words have become widespread in the language, while some of them have not been accepted or forgotten due to limited use. In this study, the Turkish lesson questions of the university entrance exams between the years 1981 and 2019 were scanned to detect the words with high frequency and identify the words which were introduced to the language by compilation method. Upon determining the words, Derleme Sözlüğü was consulted to find out what sense they were used in Anatolian dialects and the counterparts in “Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu.” Furthermore, these words have been compared with the words included by “Tarama Sözlüğü” in order to be able to determine the differences in meaning precisely. After examining the results of the study, the words mentioned above were shown on a table.

Keywords: Turkish Language, Method of Compilation, Derived Words, Standard Language, Semantics.

1. Giriş

“Derleme” yöntemi, ölçünlü dilin söz varlığını zenginleştirmek amacıyla yazı dilinde kullanılmayan ama ağızlarda yaşayan sözcükleri ölçünlü dilde kullanarak bu kelimelere işlerlik kazandırma yöntemi olarak tanımlanabilir. “Ekleme, birleştirme, öyküntü, anlam değiştirme, genelleşme, tarama” gibi yöntemlerden olan “derleme” yöntemi, Cumhuriyet Dönemi’nden önce gündeme gelmesine rağmen Cumhuriyet Dönemi’nden itibaren sıklıkla tercih edilen bir sözcük yapma yolu olarak kullanılmıştır.¹

Türkçede “derleme” yöntemi dildeki yabancı kökenli kelimelere karşılık vermek amacıyla başvurulan bir türetme yöntemidir. Bu yöntem sayesinde dildeki yabancı öğeler azaltılarak sade bir dil ortaya konulmak istenmiştir.

Yenileşme döneminden itibaren Batı dillerinden geçen kimi kavramlara karşılık yeni kelimeler türetildiğini biliyoruz. Bu dönemde “ekleme, birleştirme ve anlam değiştirme” gibi yöntemler sıklıkla kullanılırken derleme yönteminden çok da yararlanılmadığı ortadadır. Cumhuriyet dönemi ile beraber bu yöntemle birçok kelime türetilmiştir. Bugün itibariyle dilde oldukça yaygın bir şekilde kullanılan birçok kelimenin bu şekilde dilin söz varlığına kazandırıldığı ortadadır.

“Derleme” yönteminin bir söz türetme yolu olarak sıklıkla kullanılması Latin harflerinin kabulünden sonrasına rastlar. Bu yolla kelime türetmenin ilk teşebbüsü 18 Şubat 1929 tarihinde İsmet Paşa’nın başkanlık ettiği bir toplantıdır. Bu toplantıda bir sözlük hazırlamak gerektiği kararlaştırılmıştır. Bahsedilen sözlüğü hazırlarken dilin sınırlarını belirleyerek söz varlığını ortaya çıkarmak; dilimize ve yazımıza uymayan yabancı kelimeleri dilden atmak kararları alınmıştır.² Atılan bu kelimelerin yerlerine bir yandan söz türetme işi yapılırken bir yandan da derleme yolu ile derlenen kelimeleri kullanma yoluna gidilmiştir.

¹ Hamza Zülfiyar, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011, s. 175.

² Ağah Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960, s. 407.

İlk derleme faaliyeti 1920’de Besim Atalay’ın hars müdürlüğü sırasında Maarif Vekilliğı tarafından öğretmenler aracılığıyla yapılan çalışmalardır. Bunlardan sonra Dil Encümeni Ragıp Hulusi Özdem’in bu işi üzerine alması ile 1931’e kadar çeşitli kelimeler derlenmiştir. Bu iki çalışma Hamid Zübeyir Koşar ve İshak Refet Işırtman tarafından düzenlenerek “*Ana Dilden Derlemeler*” adıyla 1932’de yayınlanmıştır.³

“*Türk Dili Tetkik Cemiyeti*”nin kurulması ile ilk iş olarak derleme faaliyetlerine hız verilmiş; illerde ve ilçelerde valiler ile kaymakamların öncülüğünde asker, sağlıkçı ve öğretmenlerden oluşan derleme heyetleri kurulmuştur. 1933 yılında faaliyetlerine başlayan bu heyetlerin çalışmalarının neticelenmesi ile on dokuz ay gibi bir süre sonunda 126.000 fiş biriktirilmiştir. 1934 yılında gelenlerle beraber toplam 153.000 kelime derlenmiştir. Derlenen bu malzeme 1939-1951 yılları arasında 4 cilt şeklinde basılmıştır. 5. ve 6. ciltler 1952 ve 1956 yıllarında basıldıktan sonra 1957’de tamamlanmıştır.⁴

Derleme faaliyetlerinin bir sonraki evresi 1952-1959 yılları arasındaki dönemdir. Bu dönemde önceki derlemelerde olan eksiklikleri ve yanlışlıkları düzeltme işine kafa yorulmuştur. Bu çalışmalar neticesinde 450.000 kadar fiş toplanarak önceki çalışmalarda görülen eksik ve yanlışlıklar büyük ölçüde giderilmeye çalışılmıştır.

Derleme faaliyetleri ile beraber tarama yöntemi de kullanılmıştır. Tarama yöntemi ile Radloff’un sözlüğü ve 150 kadar yazma-basma eski eser taranarak 125.000’den fazla fiş oluşturulmuş. Bu fişlerden yararlanılarak “*Osmanlıca-dan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi*” yapılmıştır.⁵

2. Derleme Yöntemi İle Ölçünlü Dile Kazandırılan Kelimeler

Uzun süren derleme faaliyetleri neticesinde birçok kelimenin ölçünlü dile kazandırılmak üzere toplandığını yukarıda da belirtmiştik. Bu kelimelerden bazıları dilin söz varlığı içerisinde oldukça yüksek bir kullanım sıklığına sahip olurken bazıları ise kullanımdan düşmüştür. Kullanım sıklığı yüksek olan kelimeler üzerinde yaptığımız değerlendirmede bu kelimelerin dilde kullanım sıklığı daha az olan Arapça ve Farsça kelimelerin yerine kullanılan sözcükler oldukları görülür. “*Cüybâr*” kelimesi yerine tercih edilen “*akarsu*”, “*siyâki*” kelimesi yerine kullanılan “*sözgelimi*” kelimesi bunlara örnektir. Çoğunlukla Arapça ve Farsça kelimelerin yerine kullanılan bu kelimelerin yanında Batı dillerinden geçen “*metot*” kelimesine karşılık kullanılan “*yöntem*” ile “*kroki*” kelimesi için kullanılan “*taslak*” kelimeleri bunlardandır.

Derleme Sözlüğü’nde olan birçok kelimenin Tarama Sözlüğü’nde de yer aldığı görülür. Bu kelimelerden bazıları her iki sözlükte farklı anlamlara gelmektedir. Her iki kaynaktan da geçen ortak kelimeler incelendiğinde daha çok Tarama Sözlüğü’ndeki anlamın ölçünlü dile aktarıldığı sonucu ortaya çıkmıştır. “*Ezgi*” kelimesi “*Derleme Sözlüğü*”nde “*sürüd, terane, eziyet*” anlamlarına gelirken “*Tarama Sözlüğü*”nde “*nağme, makam*” anlamlarında kullanılır. “*Ta-*

³ A.e., s. 407-408.

⁴ *Derleme Sözlüğü*, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1963, s. 9-11.

⁵ Levend, a.g.e., s. 417-418.

nık” kelimesinde de bu anlam farklılığı görülür. Derleme Sözlüğü’nde *“erek, heykel”* anlamı olan bu kelimenin Tarama Sözlüğü’ndeki anlamı ise *“şahit”* tir.

Tarama Sözlüğü’nde ve Derleme Sözlüğü’nde önerilen anlam ile aynı ya da çok yakın anlam ilişkisine sahip olan kelimeler vardır. *“Kurum”* kelimesi Derleme Sözlüğü’nde *“biçim, yapı”* anlamlarına gelirken Tarama Sözlüğü’nde de *“kuruluş, yapı”* anlamlarında kullanılır. *“Oran”* kelimesi de böyledir. Derleme Sözlüğü’nde *“el ve göz ölçüsü, yaklaşık olarak kestirme”* anlamı olan bu kelimenin Tarama Sözlüğü’ndeki anlamı *“ölçü”* ve *“nispet”* tir.

Derleme yöntemi ile ölçünlü dile kazandırılmış kelimeler hayatın her alanında kullanılan kelimelere karşılık kullanılırken özellikle de bilim terminolojisinde kendini gösterir. *“Öge, ulama, ulaç, vurgu”* gibi dil bilgisi terimleri ile *“dergi, gezi”* gibi edebî tür adları da bu şekilde dile kazandırılan kelimelerdendir.

3. Derlenen Kelimelerin Şekil Özellikleri

Kullanım sıklığı çok olan kelimeler üzerinde yaptığımız bu çalışmada kelimelerin hemen hemen hepsinin Türkçe kökenli kelimeler olduğunu görüyoruz. Yapı özelliği olarak ise bu kelimelerin çoğu türemiş kelimelerdir. İncelemeye konu edinen kelimelerin şekil özelliklerini aşağıdaki gibi açıklayabiliriz:

3.1. İsimden Türemiş Kelimeler

İsimden türemiş kelimeler, sekiz farklı yapım eki ile türetilmiştir. Bu ekler içinde Türkçenin tarihi dönemlerinden beri işlek bir şekilde kullanılan eklerin yanında kullanım sıklığı oldukça az olan, daha doğru bir tabirle *“donuk”* olan ekler vardır. Bu ekleri şu şekilde açıklayabiliriz:

3.1.1. +Ak: Çok işlek olmayan bu ek, ağızlarda *“Kışı geçirmek için yapılan çoban kulübesi.”*⁶ anlamına gelen *“odak”* kelimesinde görülür.

3.1.2. +Ay: Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde de görülen bu ekin kullanım sıklığı çok fazla değildir.⁷ Bu ek, *“düzlük yer”*⁸ anlamındaki *“düzey”* kelimesinde görülür.

3.1.3. +cİl: Bu ekin yer aldığı *“evcil”* kelimesi *“evine düşkün adam.”*⁹ anlamında kullanılmaktadır. Bu ekten daha sonra terim türetilirken de yararlanılmıştır.¹⁰

3.1.4. +dAm: Pek işlek olmayan bu ekin kullanıldığı *“gündem”* kelimesi vardır. Ağızlarda *“uysal, her şeyi kabul eden, döveni boyunduruğuna bağlayan eğri ağaç.”*¹¹ anlamlarında kullanılan bu kelimenin ölçünlü dilde yüklendiği anlam ile arasında bir anlam ilişkisi olmaması bu ekin görevini belirlemek konusunda isabetli çıkarımlar yapmayı güçleştirmektedir. Hâl böyle olunca da bu ek ile *“yordam”* kelimesinden esinlenerek derleme yolu ile değil de ekleme yöntemi ile *“gündem”* kelimesinin türetildiği düşünülebilir.

⁶ Derleme Sözlüğü, Cilt: IX, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1977, s. 3265.

⁷ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2003, s. 35.

⁸ Derleme Sözlüğü, Cilt: IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969, s. 1640.

⁹ Derleme Sözlüğü, Cilt: VI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 1901.

¹⁰ Zülfikar, a.g.e., s. 72.

¹¹ Derleme Sözlüğü, Cilt: VI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 2225.

3.1.5. +gA: İsimden isim yapım eki olan bu ek “başka” ve “özge” gibi kelimeler dışında pek görülmez.¹² Anadolu ağızlarında görülen “diz” kelimesinden türetildiği anlaşılan “dizge” kelimesi de bu tür kelimelerdendir. “Erkeklerin giydiği setir biçiminde çorap, tozluk.”¹³ anlamları bu kelimenin bir isimden isim yapım eki ile türetildiğini göstermektedir.

3.1.6. +GU: Çok işlek olmayan bu ek, “kutsal”¹⁴ anlamındaki “özgü” kelimesinde vardır.

3.1.7. +mAn: İsimden isim türeten bu ek, “kulaç”¹⁵ anlamına gelen “katman” kelimesinde vardır.

3.1.8. +t: Çok işlek olmayan bu ek “susma”¹⁶ anlamına gelen “somut” kelimesi ile “bir çocuk hastalığı”¹⁷ anlamına gelen “yaşıt” kelimesinde vardır. “Aynı yaştaki kişi” anlamına gelen “yaşıt” kelimesi ise muhtemelen ekleme yöntemi ile türetilen bir kelimedir.

3.2. Fiilden Türemiş Kelimeler

Fiilden kelime türetme ekleri, Türkçenin en sık kelime türeten eklerindedir. İncelediğimiz kelimeler içinde on yedi farklı yapım eki ile türetilmiş olan kelimeler vardır. Bu ekleri de şu şekilde açıklayabiliriz:

3.2.1. -Ak: Bu ekle türetilen “sığınak” kelimesi “Av hayvanlarının sığındıkları sarp yerler, mağara.”¹⁸ anlamındadır. Ekin görüldüğü bir başka kelime de “koruyucu, koruyan” anlamlarındaki “dayanak” kelimesidir.

3.2.2. -Al: Çok işlek olmayan bu ek, “araç” ve “silah”¹⁹ anlamındaki “kural” kelimesinde vardır.

3.2.3. -Am: Pek işlek olmayan bu ekin yer aldığı “kuram” kelimesi vardır. Bu kelime, Anadolu ağızlarında “durum, biçim”²⁰ anlamında kullanılmıştır.

3.2.4. -An: Sıfat-fiil ekinin kalıplaşarak kalıcı isimler türetmesi hadisesi derleme yöntemi ile dile kazandırılan kelimelerde de görülür. “Atölye, tezgâh”²¹ anlamındaki “düzen” ve “el ve göz ölçüsü, yaklaşık olarak kestirme.”²² anlamlarındaki “oran” kelimelerinde bu ek vardır.

3.2.5. -AnAk: Çok işlek olmayan bu ek, birleşik bir ek izlenimi vermektedir.²³ Bu ekin yer aldığı kelime “göçmen”²⁴ anlamındaki “gelenek” kelimesidir.

3.2.6. -gA: “diz-” fiilinden türetildiği anlaşılan “Kadınların boyunlarına taktıkları altın gerdanlık.”²⁵ anlamındaki “dizge” kelimesinde bu ek vardır.

¹² Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayın/Dağıtım, İstanbul 2013, s. 175.

¹³ *Derleme*, Cilt: IV, s. 1531.

¹⁴ *Derleme*, Cilt: IX, s. 3375.

¹⁵ *Derleme Sözlüğü*, Cilt: VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1978, s. 2585.

¹⁶ *Derleme*, Cilt: IX, s. 3663.

¹⁷ *Derleme Sözlüğü*, Cilt: XI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1979, s. 4197.

¹⁸ *Derleme*, Cilt: X, s. 3610.

¹⁹ *Derleme*, Cilt: VIII, s. 3004.

²⁰ *Derleme Sözlüğü*, Cilt: VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1975, s. 3004.

²¹ *Derleme Sözlüğü*, Cilt: V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 1644.

²² *Derleme*, Cilt: IX, 1975, s. 3286.

²³ Korkmaz, *a.g.e.*, s. 74.

²⁴ *Derleme*, Cilt: VI, s. 1982.

²⁵ *Derleme*, Cilt: IV, s. 1531.

3.2.7. -gAç: Çok işlek olmayan bu ek in olduğu “Çengel, kalemin başlığında olan cebe takmayan yarayan kısım.”²⁶ anlamındaki “ilgeç” kelimesi vardır.

3.2.8. -İ: Fiilden isim türeten bu ek, “Kadınların boyunlarına taktıkları altın kordon ve toprakta sapanla açılan ark.”²⁷ anlamlarına gelen “dizi” kelimesi ile “seyahat”²⁸ anlamındaki “gezi” kelimesinde vardır.

3.2.9. -İt: Fiilden isim yapan bu ek, “öksüz kimsesiz”²⁹ anlamlarındaki “kesit” kelimesinde bulunmaktadır.

3.2.10. -k: Fiilden isim yapan bu ek, “erek, heykel”³⁰ anlamındaki “tanık”, “Görünüşü düzgün olmayan kaba saba (insan ya da eşya için)”³¹ anlamına gelen “taslak” kelimesinde vardır.

3.2.11. -Ki/-KU: İşlek bir şekilde kullanılan bu ek, “alışkı, âdet ve göz tokluğu.”³² anlamlarındaki “görgü” kelimesi “ölçülüp biçilerek yapılan iş.”³³ anlamındaki “kurğu” kelimesi, “Eziyet, sıkıntı, aşırı güçlük.”³⁴ anlamındaki “etki” kelimesi “Düğün günü davetlilerin öğleye kadar gönderdikleri armağan.”³⁵ anlamındaki “katkı” ve “seçilmiş, seçkin” anlamlarındaki “seçki” kelimelerinde yer alır.

3.2.12. -m: Derlenen kelimelerdeki yapım ekleri içerisinde kullanım sıklığı en fazla olan eklerden biri olan bu ek, “Avuç dolusu tutam, çevre.”³⁶ anlamındaki “kavram”, “Göçebelerin göç ettikleri yer, konak yeri.”³⁷ anlamındaki “konum” kelimesi, “yaradılış biçimi, yapı”³⁸ anlamlarına gelen “kurum” kelimesi ve “şive”³⁹ anlamlarına gelen “söylem” gibi kelimelerde görülür.

3.2.13. -mA: İsim-fiil ekleri de tıpkı sıfat-fiil ekleri gibi kalıplaşarak yeni kelime türetme görevi üstlenirler. Derlenen “Bir şeyin etrafını dolaşmak”⁴⁰ anlamındaki “dolaylama” kelimesi “eklenti” anlamındaki “ulama”⁴¹ kelimesi ile “karşılaşmak, buluşmak”⁴² anlamlarındaki “çatışma” kelimelerinde bu ek kalıcı isimler yapmıştır.

3.2.14. -mAn: Çok işlek olmayan bu ek, “memur, kiracı.”⁴³ anlamlarındaki “göçmen” kelimesinde görülür.

²⁶ Derleme Sözlüğü, Cilt: VII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1974, s. 2521.

²⁷ Derleme, Cilt: IV, s. 1531.

²⁸ Derleme, Cilt: VI, s. 2023.

²⁹ Derleme, Cilt: VIII, s. 2764.

³⁰ Derleme Sözlüğü, Cilt: 10, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1978, s. 3820.

³¹ A.e., s. 3837.

³² Derleme, Cilt: VI, s. 2160.

³³ Derleme, Cilt: VIII, s. 3007.

³⁴ Derleme, Cilt: V, s. 1799.

³⁵ Derleme, Cilt: VIII, s. 2684.

³⁶ Derleme, Cilt: VIII, s. 2690.

³⁷ Derleme, Cilt: VIII, s. 2918.

³⁸ Derleme, Cilt: VIII, s. 3012.

³⁹ Derleme, Cilt: X, s. 3685.

⁴⁰ Derleme, Cilt: IV, s. 1545.

⁴¹ Derleme, Cilt: XI, s. 4033.

⁴² Derleme Sözlüğü, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968, s. 1096.

⁴³ Derleme, Cilt: VII, s. 2121.

3.2.15. -n: Fiilden isim yapan bu ek, “Üzüm sucuğu, ipliğe dizili sebze ve meyve kurusu.”⁴⁴ anlamlarına gelen “dizin” kelimesinde vardır.

3.2.16. -sAk: Kullanım sıklığı çok olmayan bu ekle türetilmiş olan “esir”⁴⁵ anlamındaki “tutsak” kelimesi vardır.

3.2.17. -tİ: “İki şeyin birbiriyle birleştiği yer kavşak.”⁴⁶ anlamındaki “bağlantı” kelimesinde bu ek mevcuttur.

3.2.18. -y: Çok işlek olmayan bu ek,⁴⁷ “nişanlı kız”⁴⁸ anlamındaki “aday” kelimesinde görülür.

3.3. Birleşik Kelimeler

Derlenen kelimeler içinde birleşik yapıdaki kelimeler de vardır.

“Sözüm ona, söz gelişi.”⁴⁹ anlamlarına gelen “sözgelimi” kelimesi ile “akar-su” kelimesi yapı bakımından birleşik kelimelerdir.

4. Derlenen Kelimelerin Anlam Özellikleri

Bir dilin temel anlam ögesini karşılarken zamanla o kavramdan uzaklaşması ve yeni bir kavramı karşılması durumu, “anlam değişmesi” olarak değerlendirilir.⁵⁰ Türk Dil Devrimi sürecinde terimleşmiş olan birçok kelime ise bu anlam değişimi dilin doğal sürecinin aksine daha hızlı bir şekilde meydana gelmiştir.⁵¹ Bazı terimlere karşılık bulmak için bilinçli olarak yapılan bu faaliyet bazı dilciler tarafından eleştirilmiştir. Faruk Kadri Timurtaş bu konu hakkında yazdığı eserinde bazı kelimelerin yapı ve anlam özelliklerine çok dikkat edilmeyerek türetilmesini eleştirmiştir.⁵²

Derlenen kelimelerin anlam özellikleri incelendiğinde kelimenin derlendiği yöredeki anlamı ile ölçünlü dilde kazandığı anlamın birtakım farklılık ve ayrıntılara sahip olduğu görülmektedir. Bu anlam değişmelerini şu şekilde açıklayabiliriz:

4.1. Yakın Anlam İlişkisi Olan Kelimeler

Ölçünlü dilde yer alan yabancı kökenli kelimelerin yerine alınan bazı kelimelerin birebir olmasa da anlam genişlemesine uğrayarak kullanıldığı görülür:

“Aday” kelimesi Anadolu ağzlarında “nişanlı kız” için kullanılır. “namzet”⁵³ kelimesine karşılık önerilen bu kelimenin “evlilik adayı” anlamından anlam genişlemesi yoluyla bütün “aday”lar için kullanıldığı ortadadır.

⁴⁴ Derleme, Cilt: IV, s. 1531.

⁴⁵ Derleme, Cilt: X, s. 4001.

⁴⁶ Derleme Sözlüğü, Cilt: 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965, s. 483.

⁴⁷ Bu ekin geçtiği kelimeyi Tuncer Gülensoy’un “(< *ât) +a-y” şeklinde açıklaması “ad+ay” şeklindeki çözümlemeden daha doğru görünmektedir. Bkz. Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2011, s. 49.

⁴⁸ Derleme, Cilt: I, s. 62.

⁴⁹ Derleme Sözlüğü, Cilt: X, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1978, s. 3685.

⁵⁰ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileri İle Dil Bilim*, Cilt: III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 212.

⁵¹ Aksan, a.g.e., s. 217.

⁵² Bkz. Faruk Kadri Timurtaş, *Uydurma Olan ve Olmayan Kelimeler Sözlüğü*, Umur Kitapçılık, İstanbul 1979.

⁵³ *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1935, s. 4.

“Göçmen” kelimesi “*muhacir*”⁵⁴ kelimesine karşılık önerilen bir kelimedir. Anadolu ağızlarında “*memur, kiracı*” anlamında kullanılırken bugünkü manada “*göçmen*” anlamını kazanmış; oldukça geniş bir kullanım sıklığına sahip olmuştur.

Yakın anlam ilişkisine sahip olan bazı kelimeler ise önerilen anlamının dışında yeni anlamlar kazanmıştır. “*Göçebelerin göç ettikleri yer, konak yeri.*”⁵⁵ anlamlarında kullanılan “*konum*” kelimesi ilk önce “*mevduat, tevdiat*”⁵⁶ kelimelerine karşılık önerilmiştir. Ancak bugün itibarıyla asli anlamına daha yakın olarak kullanılan bu kelime oldukça yaygın bir kullanım özelliğine sahip olmuştur.

4.2. Eş Anlam İlişkisi Olan Kelimeler

Yabancı kökenli kelimelere karşılık bulunurken ölçünlü dilde kullanılmak üzere halk ağzında yaşayan kelimeler alınmaya yoluna gidilmiştir. Hem Derleme hem de Tarama Sözlüğü’nde olan “*alan*”⁵⁷ kelimesi de bu tür kelimelerden birisidir. Anadolu ağızlarında oldukça geniş bir kullanım sıklığına sahip olan bu kelime “*saha*”⁵⁸ kelimesine karşılık kullanılmaya başlamıştır.

Anadolu ağızlarından alınan “*aygıt*” kelimesi “*alet malzeme araç, avadanlık*”⁵⁹ kelimelerine karşılık olarak kullanılmıştır.

Arapça kökenli “*seyahat*” kelimesine karşılık Anadolu ağızlarında kullanılan “*gezi*”⁶⁰ kelimesi bir edebî tür adı olarak kullanılmaya başlamıştır.

4.3. Anlam İlişkisi Olmayan Kelimeler

Yabancı kelimelere karşılık kullanılmak için Derleme Sözlüğü’nden alınan bazı kelimelerin Anadolu ağızlarındaki kullanımı ile önerilen anlam arasında pek bir bağlantı olmadığı görülür.

“*Çatışma*” kelimesi “*müşademe*”⁶¹ kelimesine karşılık kullanılan bir kelimedir. Derleme Sözlüğü’nden alındığı anlaşılan bu kelimenin Anadolu ağızlarındaki anlamı “*karşılaşmak, buluşmak*”tır.⁶² “*Müşademe*” anlamında oldukça yaygın kullanıma sahip olan bu kelimenin “*tartışmak, zıtlaşmak*” gibi geniş bir anlam özelliği gösterdiği görülmektedir.

“*Mecmua*”⁶³ kelimesine karşılık kullanılan “*dergi*” kelimesi de bu kelimelerdendir. Anadolu ağızlarında “*tırmık*” denilen tarım aracına verilen bir diğer isim “*dergi*”dir.⁶⁴ “*Derleme, toparlama*” işini yapan bu tarım aletinin adı ile “*Siyaset, edebiyat, teknik, ekonomi vb. konuları inceleyen ve belirli aralıklarla çıkan süreli yayın, bülten, mecmua*”⁶⁵ anlamında kullanılmıştır.

⁵⁴ A.e., s. 135.

⁵⁵ Derleme, Cilt: VIII, s. 2918.

⁵⁶ Türkçeden Osmanlıcaya, s. 197.

⁵⁷ Derleme, Cilt: I, s. 194.

⁵⁸ Türkçeden Osmanlıcaya, s. 10.

⁵⁹ Derleme, Cilt: I, s. 414.

⁶⁰ Derleme, Cilt: VI, s. 2023.

⁶¹ Türkçeden Osmanlıcaya, s. 73.

⁶² Derleme, Cilt: III, s. 1090.

⁶³ Türkçeden Osmanlıcaya, s. 91.

⁶⁴ Derleme, Cilt: IV, s. 1433.

⁶⁵ Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, Ankara 1974, s. 360.

Anadolu ağızlarından derlenen bir diğerk kelime de “somut” kelimesidir. Bu kelime “müşahhas” kelimesine karşılık kullanılmıştır. Anadolu ağızlarında “susma”⁶⁶ anlamına gelen bu kelimenin önerilen anlam ile ilişkisi pek yoktur.

“Yöntem” kelimesi de bunlardandır. Tarama Sözlüğü’nde “yöndem” şeklinde geçen bu kelimenin “itaatli, uysal” anlamlarına geldiği görülür. Derleme Sözlüğü’nde ise “uygun, yersiz, anlamsız ve yetenek”⁶⁷ anlamları olan bu kelimenin hangi anlamının “metot” kavramını karşıladığı muğlaktır.

Derleme yöntemi ile dile kazandırılmış olan kelimeler ile bu kelimelerin Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu (TOCP), Derleme Sözlüğü (DS) ve Tarama Sözlüğü (TS) adlı eserlerdeki anlam karşılıklarını bir tablo halinde aşağıdaki gibi gösterebiliriz:

Derleme Kelimeler	TOCP’de	DS’de	TS’de
aday	namzed	nişanlı kız	-----
akarsu	cuybar	akarsu	“akarcasu” şeklinde
akım	cereyan	akım	-----
alan	saha	alan	alan
aygıt	cihaz, alet	malzeme,araç, avadanlık	-----
bağlaç	rabtiye, hattı vasıl	-----	-----
bağlantı	irtibat	bağlantı	-----
çatışma	müşademe	karşılaşmak buluşmak	-----
dağarcık	-----	bir çeşit küp	-----
dayanak	mesned	koruyucu, koruyan	-----
dergi	mecmua	tırmık, küçük küp	-----
dernek	cemiyet	pazar günü	cemiyet
dizge	nazım	dizlik, dizbağı	dizlik
dizi	saf tertip	kadınların taktıkları altın kordon	-----
dizin	manzume	ipliğe dizili sebze ve meyve kuruşu	-----
dolaylama	-----	bir şeyin etrafını dolaşmak	-----
dönüm	-----	defa, sefer	-----
düzen	nizam	atölye, tezgâh	tertıp
düzey	seviye	düzlük yer	-----
etki	nüfuz,tesir	eziyet, sıkıntı, aşırı	-----
evcil	ehli	evine düşkün adam	-----
ezgi	nağme	sürüd, terane, eziyet,	nağme, makam
gelenek	-----	göçmen	-----
gen	arz, largeur	sürülmemiş tarla	-----
gezi	-----	seyahat	-----
göçmen	muhacir	memur, kiracı	-----
görgü	-----	alışkı, âdet, göz tokluğu	-----

⁶⁶ Derleme, Cilt: X, s. 3663.

⁶⁷ Derleme, Cilt: XI, s. 4307.

gündem	-----	uysal, her şeyi kabul eden, döveni boyunduruğuna bağlayan eğri ağaç	-----
ilgeç	-----	çengel, kalemin başlığında olan, cebe takmaya yarayan kısım	-----
katkı	-----	düğün günü davetlilerin öğleye kadar gönderdikleri armağan	-----
katman	tabaka	kulaç	-----
kavram	mefhum	avuç dolusu tutam, çevre	koyun, keçi böğrü.
kesim	mukataa	biçim, iri kesim	kısım, parça.
kesit	makta	öksüz, kimsesiz, kalker	-----
konum	mevduat, tevdiat	göçebelerin göç ettikleri yer konak yeri	-----
kural	kaide	araç, silah	-----
kuram	bünye	durum, biçim	-----
kurgu	taammüt	ölçülüp biçilerek yapılan iş	-----
kurum	tesis, müessese	yaradılış, biçim yapı	kuruluş, yapılış
odak	----- ----	kış geçirmek için yapılan çoban kulübesi	-----
oran	nispet	el ve göz ölçüsü, yaklaşık olarak kestirme	ölçü, nispet
oturum	celse	harman yerindeki ekin demetlerinin yığını, ot yaprak yığını	-----
öge	-----	anne	-----
özü	has	kutsal	-----
özne	-----	güvey	-----
seçki	-----	seçilmiş, seçkin	-----
sığınak	penah	av hayvanlarının sığındıkları sarp yerler, mağara	sığıncak
somut	müşahhas	susma	-----
sömürmek	istismar etmek	hepsini birden bitirmek, silip süpürmek	iştahla yemek
söylem	natıka	şive	-----
sözgelimi	siyaki	sözüm ona söz gelişi	-----
sürüm	revaç	satışın iyi olması	-----
tanık	şahit	erek, heykel	tanık
taslak	kroki, eskis	görünüşü düzgün olmayan kaba saba	kaba, yakışıksız
teğmen	mülazım-ı evvel	tarla, bağ, bahçe sınırının çıkıntı yaparak uzamış yeri	-----
tutku	-----	saç tokası	-----
tutsak	esir	esir	-----
tutum	hattı hareket	bir avuçluk	hâl, durum
uğraş	mücadele, cidal	anlaşmazlık	-----
ulama	mülhak	eklenti	-----

ulaç	sınır	şose	-----
vurgu	-----	yara bere üzerine konulan koca-karı ilacı	-----
yalın	üryan	çiplak	
yaşıt	hemsin	bir çocuk hastalığı	-----
yöntem	metot	uygun, yersiz anlamsız, yetenek	itaatli, uysal

Sonuç

1920'lerden itibaren başlayan derleme yöntemi ile kelime türetme faaliyeti günümüze gelene kadar birçok aşama kaydetmiş ve netice olarak çok sayıda kelime bu yolla dilin söz varlığına kazandırılmıştır. Günümüz Türkçesinde yaygın olarak kullanılan bazı kelimeler üzerine yaptığımız çalışmanın sonucunu şu şekilde ifade edebiliriz:

Derleme yöntemi ile ölçünlü dile kazandırılan kelimeler, daha çok dile yeni giren kavramları karşılamak yerine dilde var olan Arapça ve Farsça kelimelere karşılık vermek için kullanılmıştır. Bunun yanında Batı dillerinden gelen bazı kelimeleri de karşılamak için bu yöntemden yararlanılmıştır.

Derlenen kelimeler incelendiğinde en çok fiilden isim yapım ekleri ile türemiş kelimelerin olduğu görülür. Bu ekleri şu şekilde sıralayabiliriz: “-Ak, -Al, -Am, -An, -AnAk, -ge, -geç, -i, -it, -k, -Kİ/-KU, -m, -mA, -mAn, -n, -sak, -tl.” Bu ekler içinde en işlek olarak kullanılan ek ise “-m” ekidir.

İsimden isim yapma ekleri ile türemiş kelimeler de vardır. Bu kelimelerde “+Ay, +cll, +dA, +gA, +Gu, +mAn, +t” ekleri kullanılmıştır.

Derleme yöntemi ile dile kazandırılan kelimeler anlam özellikleri yönü ile incelendiğinde “gezi, görgü, sığınak” gibi kelimelerin karşılanmaya çalışılan anlam ile eş anlamlı olduğu görülürken “dizi, odak, ulama” gibi kelimeler ise karşılanmaya çalışılan kelimelerle yakın anlama sahiptir. Derlenen kelimeler içerisinde “gündem, kural, teğmen” gibi kelimelerin ise karşılanmaya çalışılan kelime ile çok bir anlam ilişkisi yoktur.

Derleme yöntemi ile ölçünlü dile kazandırılan ve kullanım sıklığı fazla olan kelimelerin dilin sadeleşmesi sürecinde önemli bir işleve sahip olduğu görülür. Şöyle ki bu yolla halk ağzında yaşayan kelimeler kullanıma sokulurken bu kelimelerde kullanılan yapım eklerinden daha sonraki süreçte yeni kelime türetmede de yararlanılmıştır. Bazı kelimelerin karşılanmaya çalışılan kavramla gerek şekil gerekse de anlam olarak göstermiş olduğu farklılıklar ise kelimeleri dile kazandırmada daha bilimsel bir yaklaşım içinde olmak gerekliliğini ortaya koymuştur.

Kaynaklar

AKSAN, Doğan: *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileri İle Dil Bilim*, Cilt: 3, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

Derleme Sözlüğü, Cilt: 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965.

Derleme Sözlüğü, Cilt: 9, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1977.

Derleme Sözlüğü, Cilt: 10, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1978.

- Derleme Sözlüğü*, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1963.
- Derleme Sözlüğü*, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968.
- Derleme Sözlüğü*, Cilt: IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969.
- Derleme Sözlüğü*, Cilt: V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972.
- Derleme Sözlüğü*, Cilt: VI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972.
- Derleme Sözlüğü*, Cilt: VII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1974.
- Derleme Sözlüğü*, Cilt: VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1975.
- Derleme Sözlüğü*, Cilt: XI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1979.
- Derleme Sözlüğü*, Cilt: XII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982.
- DİLÇİN, Cem: *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1983.
- ERĞİN, Muharrem: *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayım/Dağıtım, İstanbul 2013.
- GÜLENSOY, Tuncer: *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2011.
- KORKMAZ, Zeynep: *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2003.
- LEVEND, Ağâh Sırrı: *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960.
- OSYM Komisyonu: *TYT Türkçe Son 54 Yıl Konu Konu Tamamı Çözümlü Çıkarmış Sorular*, A Yay., Ankara 2020.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri: *Uydurma Olan ve Olmayan Kelimeler Sözlüğü*, Umur Kitapçılık, İstanbul 1979.
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1974.
- Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1935.
- ZÜLFİKAR, Hamza: *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2011.